

УДК 94(477)

**ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ МОЛОДІ
ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
НУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ТА КПІ ІМ. ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО)**

**FOREIGN MIGRATION OF YOUNG PEOPLE
AS AN ELEMENT OF SOCIO-POLITICAL
TRANSFORMATIONS IN UKRAINE
(ACCORDING TO THE RESULTS OF THE
RESEARCH OF LVIV POLYTECHNIC NATIONAL
UNIVERSITY AND IGOR SIKORSKY KPI)**

Марусик Ю. В.,

науковий співробітник, Міжнародний
інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою,
Національний університет «Львівська
політехніка» (Львів, Україна), e-mail:
yuriy_m@outlook.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-5524-0122>

Marusik Yu. V.,

Researcher, International Institute of Education,
Culture and Relations with the Diaspora, National
University «Lviv Polytechnic» (Lviv, Ukraine),
e-mail: yuriy_m@outlook.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-5524-0122>

Розкрито теоретичні особливості сучасних соціально-політичних трансформацій та їх розгортання в Україні. Розглянуто роль соціального та людського капіталу у цих процесах та їхній зв'язок з міграційними процесами. Виявлено проблемні сторони людського і соціального капіталу молоді – групи населення, яка має ключове значення у процесі модернізації України. Визначено взаємний зв'язок між трансформаційними процесами і міграцією та наведено дані міграційного потенціалу молоді. Проаналізовано дані оригінальних досліджень, в яких автор з колегами проводили опитування з метою визначення міграційних настроїв студентів Національного університету «Львівська політехніка» та Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» у 2016–2017 роках. Представлено результати стосовно тих тем, які можуть прямо вплинути на соціальний і людський капітал як в короткостроковій, так і в більш віддаленій перспективі. Визначено, які особливості міграційного потенціалу студентської молоді несуть у собі ризики для ефективної модернізації, та окреслено загальні шляхи для врахування потреб різних сторін відповідних процесів у ході формування міграційної політики.

Ключові слова: міграція, трансформація, модернізація, соціальний капітал, людський капітал, міграційні настрої, трудова міграція, академічна мобільність.

The purpose of the study is to analyze the migratory attitudes of Ukrainian students from the point of view of socio-political transformations in Ukraine. The article provides the theoretical framework of phenomena of transformation and modernization. The article determines how mutual influences of modernization and migration processes form. Moreover, migration is an inherent part of modernization, its consequence as well as a significant factor in the implementation of this process. The author considers the role of social and human capital in the transformation processes and substantiates the idea that for the modernization, not only optimization of institutes, but also content of their human capital is required. Meanwhile, social capital serves as a factor influencing the efficiency of functioning of institutions and implementation of human capital. The author pays attention to problematic sides of human and social capital of youth – a group in society of key importance in the process of modernization of Ukraine. The first issue that can be mentioned is insufficient level of participation in functioning of civil society, which leads to problems with social capital. The article contains the results of a study conducted by the author. This is a survey of migratory sentiments of students studying at Lviv Polytechnic National University and National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute». Most students would mention the level of incomes as the most important factor in migration. However, despite the low level of salaries in Ukraine, most students have indicated that they see their future in Ukraine.

The next group of students were those who express uncertainty in regard of future migration. Indicating the desired term of migration, students often choose different shorter periods, from a few months to three years, and that can be considered a positive factor in terms of saving the human capital of Ukraine. The author has recorded low aspirations to violate the permitted terms of staying abroad, while a significant part of students (especially from Lviv Polytechnic) do work without permission, and thus become unregulated migrants. Poor awareness about the visa-free regime regulations increases the risks. Human capital can be also affected by students' willingness to work in spheres different from their major. Thus, the article captures ambiguous prospects in both human and social capital of students. It emphasizes the need to supply students with legal and preferable ways of acquisition of experience, at the same time creating conditions for the returning of migrants and reinforcement of links with those who are unwilling or unable to return.

Keywords: migration, transformation, modernization, social capital, human capital, migration moods, labor migration, academic mobility.

Постановка проблеми. У кінці ХХ ст. Східна Європа пережила становлення низки нових держав, їхніх політичних режимів та кардинальні перетворення відповідних суспільств. Серед них і Україна, яка отримала незалежність лише у 1991 р. Трансформаційні процеси в Україні розглядаються як елемент модернізації, демократизації та євроінтеграції. Ці процеси стосуються не лише інституційних змін, а й перебудови таких явищ як людський та соціальний капітал, що виступають як ресурс для успішної трансформації. Як і в інших країнах, що пережили спроби модернізації, Україна зіткнулась із активізацією міграційних потоків, які істотно впливають на потенціал суспільно-політичних перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику суспільно-політичних трансформацій та модернізації досліджували П. Штомпка, С. Хантінгтон, М. Михальченко та ін. Питання соціального капіталу і його роль у трансформаційних процесах досліджували Ф. Фукуяма, Р. Патнам, М. П. Бутко та ін. Місце людського капіталу в суспільно-політичних трансформаціях досліджували Д. Массей, Б. Сорж та ін. Динаміку сучасних міграційних та демографічних процесів вивчали М. Л. Баччі, М. Крітц, О. Малиновська та ін.

Мета дослідження. Основною метою роботи є аналіз міграційних настроїв студентів крізь призму соціально-політичних трансформацій для визначення тенденцій, що можуть вплинути на соціальний і людський капітал України в короткостроковій та довгостроковій перспективі.

Виклад основного матеріалу. Теорії, що описують соціально-політичні трансформації досліджують інститути, процеси і явища, які переживають зміни протягом певних періодів часу. Польський соціолог П. Штомпка розглядає трансформацію як синонім до «зміни чогось» [19, с. 40]. З точки зору Дж. Фанга, соціальна трансформація являє собою глибокі зміни в режимі виробництва та способі життя, що вимагають структурних змін в економіці, культурі, політиці та суспільстві, що призводить до зміни характеру політичної влади [20, с. 9]. Одним з найпоширеніших підходів до аналізу трансформаційних процесів є їхній розгляд з точки зору більш звуженого поняття модернізації. Якщо трансформація може бути орієнтована на зміну реалій в будь-якому напрямі, то модернізація

орієнтує суспільство, його структури і сфери на вдосконалювання, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій [7]. П. Штомпка зауважує, що про модернізацію найчастіше говорять як про комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних і інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVI ст. і досягли свого апогею в XIX–XX ст., під якими автор розуміє процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, демократизації, домінуючого впливу капіталізму, поширення індивідуалізму і мотивації успіху, утвердження науки і т.д. або як зусилля відсталих чи слаборозвинених суспільств, які спрямовані на те, щоб наздогнати найбільш розвинені країни, які співіснують з ними в одному історичному часі [19, с. 170–171].

Модернізація істотно впливає на формування міграційних потоків. Українська дослідниця О. Малиновська розглядає міграцію як важливу складову модернізації, адже з точки зору класичної економічної теорії працівники прагнуть поліпшити своє становище шляхом переїзду до регіону з кращими можливостями отримання доходу, а водночас із цим, капітал рухається у зворотний бік, тобто туди, де робоча сила дешевша, що призводить до поступового вирівнювання економічних умов [6, с. 77–78]. У процесі модернізації суспільство переживає фундаментальні зрушення, які доповнюють і модифікують його функціонування. Серед них – демографічний перехід, що спричиняє нестачу трудових ресурсів у розвинених країнах, яка долається з допомогою іммігрантів [2]. Водночас, значно зменшується і традиційна прив'язаність членів суспільства до місця свого народження, а найбільш розвинені країни стають вагомими донорами для максимальної кількості своїх сусідів того ж рівня розвитку [5].

Зважаючи на комплексність завдань, які ставить перед суспільством модернізація, необхідним є не лише формування передових інституцій, а й кардинальні зміни у функціонуванні всього соціуму. Перед такими суспільствами як українське, постає актуальне завдання, яке полягає у реформуванні державних і громадських інститутів, формуванні ефективних та раціональних практик у різних сферах соціальної системи. Незамінними ресурсами в цьому процесі виступають людський та соціальний капітал.

Людський капітал відображає здібності, трудові навички, здоров'я, економічну активність, рівень освіти і показує максимально можливу потенційну сукупну продуктивність праці [3, с. 130]. Міграція безпосередньо впливає на нього шляхом відтоку чи притоку носіїв цього ресурсу. Сьогодні концентрація людського капіталу внаслідок міжнародної міграції стає не лише системоутворювальним чинником конкурентоспроможності суб'єктів господарювання країни, але й стратегічним ресурсом економічного розвитку [4]. Зростання обсягів міжнародної еміграції може призвести до суттєвого зниження рівня людського капіталу країни. Водночас, країни, які є конкурентоздатними

в боротьбі за переміщення людського капіталу, навпаки, компенсують професійні прогалини (professional gaps), недостатню для потреб економіки народжуваність власного населення та інші недоліки власного людського капіталу.

Не менш важливим фактором суспільно–політичних трансформацій є і соціальний капітал. Американський дослідник Ф. Фукуяма вважає, що соціальний капітал можна визначити як певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним. Якщо члени групи очікують, що інші будуть поводитися чесно, і на них можна покласти, вони почнуть довіряти один одному [18]. Тобто, соціальний капітал характеризує те, наскільки злагодженою може бути співпраця як індивідів, так і інститутів, внаслідок поширеності практик взаємодії. Ф. Фукуяма доводить, що цілком можливо сформувати успішні групи за відсутності соціального капіталу, використовуючи такі різні формальні координуючі механізми як контракти, ієрархію, конституцію, юридичні системи і т.д., але неформальні норми суттєво знижують те, що економісти називають «транзакційними витратами» – витрати на моніторинг, контракти, винесення рішень та запровадження формальних угод [18]. Тобто, високий рівень соціального капіталу підвищує ефективність суспільства на різних рівнях, робить його більш гнучким та здатним до змін.

Американський дослідник вважає, що за певних обставин, соціальний капітал може також сприяти вищому рівню інновацій та групової адаптації. Тому соціальний капітал та нерозривно пов'язана з ним соціальна згуртованість відіграють значну роль у соціально–трудовій сфері, а інноваційні технології дозволяють якісно розширити їхній позитивний вплив. Ці феномени зазнають істотного впливу зі сторони міграційних процесів. Так, масова еміграція призводить до появи відчуття, що батьківщина не може запропонувати альтернатив, які б дозволили всім членам суспільства залишатися вдома, почуття невдачі та економічної нежиттєздатності [16, с. 91] чи відчуття неспроможності гарантувати безпеку. Водночас, міграція може стати і механізмом, що зменшує конфліктність внаслідок відтоку за кордон претендентів на боротьбу за обмежені ресурси. Важливим для соціального капіталу є те, що мігранти, які повертаються з–за кордону, не тільки покращують власне економічне становище, а й привозять із собою нові професійні та соціальні навички, соціальні практики, які вони засвоїли за кордоном. Крім цього, внаслідок технічних, політичних, культурних та ін. зрушень, що відбуваються в процесі глобалізації, ми спостерігаємо новий рівень взаємопроникнення націй (в межах національних кордонів) та їхніх діаспор. Це взаємопроникнення дає можливість для реалізації соціальної взаємодії на нових рівнях, розширює поле для налагодження соціальних контактів. Водночас, імміграція не менш неоднозначно впливає на ці процеси, формуючи

нові, часто неінтегровані, соціальні групи зі своїми особливими інтересами та ідентичністю в суспільстві, створює нові соціополітичні поділи, але сприяє інтенсифікації громадської взаємодії найактивніших з нових членів суспільства.

Особливу роль у модернізації відіграє людський та соціальний капітал молоді (зокрема – студентство), що значною мірою визначає те, яким буде майбутнє країни. Попри низку негативних факторів, Україна займає досить високі місця у *The Human Capital Report 2017*. Вона посіла 24 місце в загальносвітовому рейтингу людського капіталу [22, с. 8]. Зокрема, автори звертають увагу на незвично високий результат з огляду на низький рівень ВВП на одну особу. Українці отримали високі рейтинги завдяки охопленню освіти, зокрема це стосується молоді, але вікові групи, де оцінюється реалізація людського потенціалу, відстають від конкурентів. Водночас, дослідження, які детальніше аналізують стан людського і особливо соціального капіталу показують додаткові проблемні особливості української молоді. Молодь традиційно демонструє нижчий рівень явки на виборах, її частка в європейських країнах не найбільша і поступово зменшується, але ця соціальна страта відносно активна (у неелекторальних і менш системних діях) і радикальна у критичні моменти [23, с. 78].

Зниження рівня залученості молоді у традиційних формах політичної участі є загальносвітовою тенденцією. Але українська молодь демонструє ще нижчий рівень політичної участі, ніж молодь сусідніх європейських країн. Наприклад, в Україні на парламентських виборах 2014 р. за результатами екзит-полу, явка молоді (18–29 років) становила 34,25% [1], в той час як на виборах у Чехії, Польщі, Угорщині та Словаччині була зафіксована явка не нижча, ніж 50% [21]. Згідно з результатами дослідження GfK–Ukraine, невисоким є і рівень залученості молоді до інших форм соціально-політичної участі – таких як підписання політичних вимог чи підтримання онлайн-петицій (4%), участь у демонстрації (3%), участь у волонтерському русі або роботі громадської організації у контексті політичних цілей (3%), робота в політичній партії чи політичній групі (2%), утримання від купівлі товарів з політичних чи екологічних причин (8%), участь у політичній діяльності в інтернеті (3%) [13, с. 27]. Але варто зауважити, що йдеться про категорію 14–29 років, значна частина якої – все ще діти. Розглянувши більш широку сферу громадського активізму, можна побачити, що 20% респондентів інколи чи часто займаються волонтерством, а чверть молодих українців (24%) заявляє, що для них важливо брати участь у громадянських ініціативах [13, с. 27].

Якщо звернути увагу на інші показники, виявиться, що українська молодь поєднує низку різноманітних і, навіть, суперечливих характеристик. Хоча молоді люди в Україні поділяють секулярно-раціональні цінності та все більше наголошують на важливості самовираження [13, с. 135], вони досі є носіями водночас і

традиційних, і пострадянських цінностей. Дотримання традиційних цінностей виявляється у ставленні до сім'ї та стосунків, а пострадянських – до корупції та громадянської відповідальності. Хоча українці в більшості розділяють основні ціннісні орієнтири європейської спільноти, разом з тим, уявлення молодих українців про європейські цінності фрагментарні та суперечливі [13, с. 135]. Важливою особливістю, що характеризує соціальний капітал української молоді, є те, що, попри визнання боротьби з корупцією одним із найважливіших пріоритетів України, лише третина українців вважає, що хабарництво ніколи не можна виправдати і ще менше – вважає, що ухилення від сплати податків чи використання зв'язків «щоб вирішити питання» у різних установах є неприйнятним [13, с. 135].

Такі неоднозначні характеристики української молоді поєднуються із значним рівнем міграційних настроїв. Паралельно із розгортанням трансформаційних процесів ми спостерігаємо поступове зростання інтенсивності міграційних потоків з України. Традиційно основним напрямом української зовнішньої міграції були країни СНД (зокрема – РФ), але вже у 2013 р. (тобто ще до анексії Криму) вперше чисельність поїздок українців до Польщі перевищила кількість виїздів до Росії [10]. Однак, з 2014 р. відбулося загальне зменшення кількості поїздок за кордон (передовсім за рахунок виїздів до Росії) водночас зі зростанням кількості виїздів до Євросоюзу. Подальша активізація міграційних процесів відбулась після візової лібералізації у 2017 р. та введення спрощених процедур прийому на роботу без оформлення візи у країнах Центральної Європи [14]. Наймасштабніші потоки спостерігаємо у сфері трудової міграції, але значну динаміку демонструє і міжнародна академічна мобільність українських студентів та громадян, які навчаються за кордоном на PhD-програмах. Результати досліджень аналітичного центру CEDOS свідчать, що динаміка зростання кількості українських студентів з 2009 по 2016 роки склала 176%, а, якщо порівнювати два останні роки, то приріст складає майже 20% або ж 10 934 осіб [17]. Найвідчутнішим було збільшення кількості українських громадян, які навчаються у Польщі. Зростання було найбільшим як в абсолютному, так і відносному показниках, – з 22 833 до 30 041 особи (майже 32%) [17]. Результати дослідження соціологічної групи «Рейтинг» показують, що 30% опитаних українців скоріше хотіли б поїхати за кордон на постійне місце проживання, 41% – хотіли б працювати за кордоном [8, с. 4]. Наймолодша категорія респондентів (18–35) демонструє ще вищий міграційний потенціал – 63% відповіли, що хотіли б працювати за кордоном [8, с. 8]. Дослідження, проведене на замовлення представництва MOM в Україні, демонструє і тенденцію до посилення міграційних настроїв серед молоді. Результати опитування, проведеного в 2016 р., показують, що в найближчі роки група населення віком 18–29 років буде становити основну масу серед

представників короткострокової міжнародної міграції – 38% у майбутньому, у порівнянні з теперішнім показником – 23% [11, с. 35].

У 2016–2017 рр. Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» провів соціологічні дослідження для визначення міграційних настроїв студентів, які навчаються у НУ «Львівська політехніка» (далі – ЛП) та КПІ ім. Ігоря Сікорського (далі – КПІ). Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою анкетування. В опитуванні застосовувалась багатоступенева ймовірнісна вибірка. На першому щаблі була здійснена стратифікація відповідно до факультетів, на другому – відповідно до курсів, на третьому здійснено гніздовий відбір академічних груп, на четвертому – простий відбір студентів у межах відібраних на третьому щаблі академічних груп. Вибірка – 801 респондент (401 респондент із НУ «ЛП» та 400 респондентів із НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»). Статистична похибка вибірки (з довірою ймовірністю 0,95 та без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 4,7% [9].

Найзагальнішим питанням, яке описує довготермінові плани та уявлення про власне майбутнє студентів, було «Де ви бачите своє майбутнє?». Сумарно 42,8% студентів Львівської політехніки та 39,1% студентів Київського політехнічного інституту бачать своє майбутнє в Україні, 23,3% і 24,1%, відповідно, – за кордоном. Однак, приблизно кожен третій (33,8% студентів з ЛП та 36,8% з КПІ) ще не визначився, в якій країні хоче жити [9, с. 26]. Тобто, ми спостерігаємо переважання різних варіантів майбутнього в Україні та значний рівень невизначеності.

Для студентів ЛП найважливішими причинами виникнення бажання виїхати за кордон є: низький рівень зарплат (44,5%), безробіття (39,9%), неможливість професійної реалізації в Україні (33,7%), зростання цін і тарифів (28,4%), хабарництво та корупція (28,2%). Для студентів КПІ серед таких причин є: низький рівень зарплат (51,3%), хабарництво та корупція (39,5%), неможливість професійної реалізації (30%), невпевненість у завтрашньому дні (29,8%), бажання оволодіти знаннями і навичками, недоступними в Україні (29,5%) [9, с. 27].

Вказуючи бажаний термін міграції, найчастіше студенти обирали різні варіанти – від кількох місяців до трьох років. Тривалість близько одного року вибрали по 26,4% із Львівської політехніки та Київського політехнічного інституту, а термін два–три роки – 21% та 22,5% відповідно [9, с. 20]. Варіант «три місяці» значно частіше обирали студенти ЛП – 18,1% відзначили цей варіант, в той час як студенти КПІ – лише 4,4% [9, с. 20]. Можна припустити, що до такої регіональної специфіки призводить географічна близькість львівських студентів до кордону та поширеність практики сезонної трудової міграції.

21,5% студентів ЛП та 13,8% студентів КПІ погодились би на продовження перебування за кордоном після закінчення дозволеного терміну

перебування та без його офіційного подовження [9, с. 21]. Водночас, майже половина (49,9%) старшокурсників ЛП та третина (33,6%) КПІ погодились би на неофіційне працевлаштування. Тобто, попри невисокий рівень бажання порушувати дозволений режим перебування за кордоном, значна частина студентів (особливо з ЛП) готові порушувати закон, а отже – стати нерегульованими мігрантами. Посиліло ризик і те, що більшість із них на момент проведення опитування вважали, що матимуть можливість працювати лише завдяки безвізовому режиму [9, с. 10].

Негативно на людський капітал може вплинути налаштованість на роботу не за фахом. 28,2% опитаних старшокурсників з ЛП та 26,2% з КПІ погодились би мати роботу за кордоном не за фахом. При цьому 51,5% опитаних з Львівської політехніки і 39,3% з Київського політехнічного інституту тільки тимчасово би погодились працювати за кордоном не за фахом [9, с. 19]. Серед студентів КПІ малозабезпечені частіше відповідали, що погодились би працювати не за фахом, ніж ті, хто має краще матеріальне становище. Натомість у ЛП такої кореляції не спостерігалось.

Тобто, одна з ключових переваг, про яку звітують світові рейтинги людського капіталу – освіченість української молоді [22, с. 8], може поступово втрачатись протягом років, проведених в роботі не за фахом. Але ця проблема стосується не лише роботи за кордоном, а й роботи в Україні. Так, згідно даних опитування, проведеного Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА», майже половина опитаної молоді (48,1%), яка працевлаштована, працює не за фахом чи спеціальністю, отриманою в професійно-технічному або вищому навчальному закладі [12, с. 45].

Таким чином, Україні притаманний досить високий рівень людського капіталу і неоднозначність характеристик соціального капіталу (зокрема – молоді). Значний потенціал, як і в попередніх поколіннях, поєднується з проблемою його реалізації. Зокрема, причиною цього є слабка інституційна спроможність громадянського суспільства та недостатня соціальна активність громадян, а отже – рівень соціального капіталу. Зважаючи на неоднозначні характеристики української молоді, її представникам є чого навчитись за кордоном. І як фахівцям у своїй професії, і як активним членам громадянського суспільства. Водночас, важливо розуміти, що молодь потрібна не лише в Україні, але і за кордоном. Молоді українські громадяни можуть виконувати за кордоном як роль перспективних фахівців, так і відносно безправних нерегульованих мігрантів. Останній варіант для української сторони – найгірший. В інтересах України – поєднання широких можливостей отримання передового досвіду за кордоном легальними способами для молоді, водночас, зі створенням умов для повернення мігрантів та збереженням зв'язків із тими мігрантами, які не бажають чи не можуть повернутись.

Зважаючи на інтенсифікацію міграційних процесів протягом останніх років, доцільним є продовження досліджень як міграційного потенціалу молоді в Україні, так і особливостей соціального та людського капіталу молодих українських громадян за кордоном.

Список використаних джерел

1. Балакірева, ОМ., Бондар, ТВ., Дмитрук, ДА., 2014. 'Електоральні орієнтації та поведінка виборців під час виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.' [online] Available at: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2014/43-61.pdf>
2. Баччи, МЛ., 2010. 'Демографическая история Европы. Серия «Становление Европы», Перевод с итальянского А. Миролобовой, СПб.: Александрия.
3. Бутко, МП., Дерій, ЖВ., 2012. 'Людський капітал в контексті глобальних викликів', *Сталій розвиток економік*, Тернопіль: СМП «Тайп», 7, с. 127–132. [online] Available at: https://www.uniepr.km.ua/pdf_7_2012.pdf
4. Гуменюк, ЮП., 2012. 'Людський капітал та вплив його глобального переливу на соціально-економічний розвиток'. [online] Available at: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7832/1/39.pdf>
5. Критц, М., 2002. 'Международная миграция при множественности стран назначения', *Мир в зеркале международной миграции: Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир*, М.: МАКС-Пресс, 10, с.112–129.
6. Малиновська, ОА., 2012. 'Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства. Модернізація українського суспільства: чинники, передумови, перспективи'. [online] Available at: <http://www.dse.org.ua/archiv/17/8.pdf>
7. Михальченко, М., 2005. 'Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція'. [online] Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59635/6-Mikhalchenko.pdf?sequence=1>
8. Соціологічна група «Рейтинг», 2016, 'Міграційні настрої населення України'. [online]. – URL: http://ratinggroup.ua/getfile/227/rg_migration_092016_press.pdf
9. Ключковська, І., П'ятковська О., Марусик, Ю., Гойсан, В., 2017. 'Міграційні настрої студентів в умовах вивільнення лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ»'. [online] Available at: <http://miok.lviv.ua/?p=13538>
10. Міжнародна організація з міграції, представництво в Україні, 2016, 'Міграція в Україні: факти і цифри'. [online] Available at: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
11. Міжнародна організація з міграції, 2016, 'Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні'. [online] Available at: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migration_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukraini.pdf
12. Міністерство молоді і спорту України, 2017, 'Молодь України, Результати соціологічного дослідження', Тернопіль: ТОВ «Терно-граф». [online] Available at: http://www.dmsu.gov.ua/media/2017/11/16/7/Socdoslidjennya_2017.pdf
13. Зарембо, К. ред., 2017. 'Результати загальнонаціонального опитування Українське покоління Z. Цінності та орієнтири'. [online] Available at: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf
14. Бабакова, О., 2017. 'Робота за безвізом та інші несподіванки: як Польща змінює ринок праці для українців', *Європейська правда*. [online] Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/06/30/7067876/>
15. Сорж, Б. Маргучеллі, Д., 2014. 'Латиноамериканський виклик: Соціальна згуртованість і демократія', Переклад з португальської та англійської Т. Цимбал. Львів: Кальварія.
16. Стадний, С. 2017. 'Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи', *CEDOS*. [online] Available at: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-steriotypy>
17. Фукуяма, Ф. 'Соціальний капітал', *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [online] Available at: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>
18. Штомпка, П., 1996. 'Социология социальных изменений', Перевод с английского, под ред. В. А. Ядова, М.: Аспект Пресс.
19. Fang, J., 2016. 'Non-institutional Political Participation'. [online] Available from: <https://www.springer.com/gp/book/9789811000461>
20. Badu, BM., Vegh, Z. eds, 2017. 'Frontiers of Democracy: Embedding democratic values in Central and Eastern Europe. Good practices and limits of transferability'. [online] Available from: <https://cens.ceu.edu/sites/cens.ceu.edu/files/attachment/basicpage/684/frontiersofdemocracy-embeddingdemocraticvalues.pdf>
21. 'World Economic Forum', 2017, *The Human Capital Report*. [online] Available from: <https://weforum.ent.box.com/s/dari4dktg4jt2g9xo2o5pkspjpatvawdb>
22. 'United Nations', 2016. *World Youth Report «Youth Civic Engagement»*. [online] Available from: http://www.unworldyouthreport.org/images/docs/un_world_youth_report_youth_civic_engagement.pdf

References

1. Balakirjeva, OM., Bondar, TV., Dmytruk, DA., 2014. 'Elektoralni oriientatsii ta povedinka vybortsviv pid chas vyboriv narodnykh deputativ Ukrainy 26 zhovtnia 2014 r. (Electoral orientation and behavior of voters during the Ukrainian Parliamentary elections on October 26, 2014)'. [online] Available at: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/US-4-2014/43-61.pdf>
2. Bachchi, ML., 2010. 'Demograficheskaia istoriia Evropy. Seria «Stanovlenie Evropy» (The demographic history of Europe. Series «Formation of Europe»)', Perevod s italianskogo A. Miroljubovoi, Spb.: Aleksandriia.
3. Butko, MP., Derii, ZhV., 2012. 'Liudskiy kapital v konteksti hlobalnykh vyklykiv (Human Capital in the Context of Global Challenges)', *Stalyi rozvytok ekonomik*, Ternopil: SMP «Tair», 7, s127–132. [online] Available at: https://www.uniepr.km.ua/pdf_7_2012.pdf
4. Humeniuk, YuP., 2012. 'Liudskiy kapital ta vplyv yoho hlobalnoho perelyvu na sotsialno-ekonomichnyi rozvytok (Human Capital and the Impact of its Global Flow on Social and Economic Development)'. [online] Available at: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7832/1/39.pdf>
5. Kritt, M., 2002. 'Mezhdunarodnaia migratsiia pri mnozhestvennosti stran naznacheniiia (International migration with multiple destination countries)', *Mir v zerkale mezhdunarodnoy migratsii: Nauchnaia serii: Mezhdunarodnaia migratsiia naseleniia: Rossiia i sovremennyi mir*, M.: MAKS-Press, 10, s.112–129.
6. Malynovska, OA., 2012. 'Mizhnarodna mihratsiia v konteksti modernizatsii suspilstva. Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva: chynnyky, peredumovy, perspektyvy (International Migration in the Context of Modernization of Society. Modernization of Ukrainian Society: Factors, Preconditions, Prospects)'. [online] Available at: <http://www.dse.org.ua/archiv/17/8.pdf>
7. Mykhalchenko, M., 2005. 'Politychna realnist v ukraini: transformatsiia, modernizatsiia, revoliutsiia (Political Reality in Ukraine: Transformation, Modernization, Revolution)'. [online] Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59635/6-Mikhalchenko.pdf?sequence=1>
8. Sotsiologichna hrupa «Reitynh», 2016, 'Mihratsiini nastroi naselennia Ukrainy (Migration moods of the population of Ukraine)'. [online]. – URL: http://ratinggroup.ua/getfile/227/rg_migration_092016_press.pdf
9. Kliuchkovska, I., Piatkovska, O., Marusyk, Yu., Hoisan, V., 2017. 'Mihratsiini nastroi studentiv v umovakh vizovoi liberalizatsii (Opytuvannia studentiv NU «LP» ta NTUU «KPI») (Student Migration Moods in the Circumstances of Visa Liberalization (Student Survey of Lviv Polytechnic National University and Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute)'. [online] Available at: <http://miok.lviv.ua/?p=13538>
10. Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii, predstavnytstvo v Ukraini, 2016, 'Mihratsiia v Ukraini: fakty i tsyfry (Migration in Ukraine: Facts and Figures)'. [online] Available at: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
11. Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii, 2016, 'Mihratsiia yak chynnyk rozvytku v Ukraini. Doslidzhennia finansovykh nadkhodzen, poviazanykh z mihratsiieiu, ta yikhnoho vplyvu na rozvytok v Ukraini (Migration as a Factor in the Development of

Ukraine. Research on Financial Incomes Related to Migration, and their Impact on the Ukrainian Development). [online] Available at: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

12. Ministerstvo molodi i sportu Ukrainy, 2017, 'Molod Ukrainy, Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia (Ukrainian Youth, the Results of Sociological Research)', Ternopil: *TOV «Terno-hraf»*. [online] Available at: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2017/11/16/7/Socdoslidjennya_2017.pdf

13. Zarembo, K. red., 2017. 'Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia Ukrainske pokolinnia Z. Tsinnosti ta oriientyry (Results of a National Survey on Ukrainian Generation Z. Values and Guidelines)'. [online] Available at: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf

14. Babakova, O., 2017. 'Robota za bezvizom ta inshi nespodivanky: yak Polshcha zminiue rynek pratsi dlia ukrainsiv (Working Through Visa-free Regime and Other Surprises: How Poland Changes the Labour Market for Ukrainians)'. *Yevropeiska pravda*. [online] Available at: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/06/30/7067876/>

16. Sorzh, B. Martuchelli, D., 2014. 'Latynoamerykanskiy vyklyk: Sotsialna zghurtovanist i demokratiia (Latin American Challenge: Social Cohesion and Democracy)', Pereklad z portuhalskoi ta anhliiskoi T. Tsybal, Lviv: *Kalvariia*.

17. Stadnyi, Ye., 2017. 'Ukrainski studenty za kordonom: fakty ta stereotypy (Ukrainian Students Abroad: Facts and Stereotypes)', *CEDOS*. [online] Available at: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>

18. Fukuiama, F. 'Sotsialnyi kapital (Social capital)', *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «Yi»*. [online] Available at: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>

19. Shtompka P., 1996. 'Sotciologiiia sotcialnykh izmenenii (Sociology of social changes)', Perevod s angliiskogo, pod red. V. A. Iadova. M.: *Aspekt Press*.

20. Fang, J., 2016. 'Non-institutional Political Participation'. [online] Available from: <https://www.springer.com/gp/book/9789811000461>

21. Badu, BM., Vegh, Z. eds, 2017. 'Frontiers of Democracy: Embedding democratic values in Central and Eastern Europe. Good practices and limits of transferability'. [online] Available from: <https://cens.ceu.edu/sites/cens.ceu.edu/files/attachment/basicpage/684/frontiersofdemocracy-embeddingdemocraticvalues.pdf>

22. 'World Economic Forum', 2017, *The Human Capital Report*. [online] Available from: <https://weforum.ent.box.com/s/dari4dktg4jt2g9xo2o5pksjpatvawdb>

23. 'United Nations', 2016. *World Youth Report «Youth Civic Engagement»*. [online] Available from: http://www.unworldyouthreport.org/images/docs/un_world_youth_report_youth_civic_engagement.pdf

* * *